

ЛИСТИ МИХАЙЛА КОМАРОВА ДО ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

*Вступна стаття, підготовка тексту, коментар
Іни Старовойтенко*

Вперше публікується частина кореспонденції відомого українця з Одеси, бібліографа і громадського діяча кінця XIX – початку XX ст. М. Комарова до видавця і мецената Є. Чикаленка. Листи відображають заходи українців з відродження видавництва рідної літератури, частково театральне життя в Україні, працю М. Комарова над покажчиком «Українська драматургія», антологією віршів на пошану Т. Шевченка, його співпрацю з українською щоденною газетою «Рада».

Ключові слова: епістолярій, «Громадська думка», «Рада», Одеська «Просвіта», театральне життя, театральні трупи, видавничі проекти, н'єса.

The letters of M. Komarov to Y. Chykalenko

*Introductory article, text preparation and comments
by Inna Starovoitenko*

The correspondence of the famous Ukrainian public and cultural figure M. Komarov to publisher and benefactor Y. Chykalenko is published for the first time. The letters reflect actions of the Ukrainians for the revival of native literature publishing, partly reflected Ukrainian theatre life, Komarov's work on «Ukrainian dramatic art» reference, on collected poetry in honour of T.G. Shevchenko, his collaboration with Ukrainian daily newspaper «Rada».

Keywords: the correspondence, «Gromadska dumka», «Rada», Odessa's «Prosvita», theatre life, the theatre bands, the publishing projects, a play.

Український громадсько-культурний діяч Одеси Михайло Комаров (1844–1913) увійшов в нашу історію як бібліограф, лексикограф, літературознавець та етнограф, популярна постать в українських колах кінця XIX – поч. XX ст., свідченням чого є його велика та інформаційно багата епістолярна спадщина. Серед кореспондентів і адресатів М. Комарова значаться

Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський, В. Антонович, Д. Яворницький, Д. Дорошенко та багато інших уславлених сучасників. Один з перших упорядників листування М. Комарова з М. Коцюбинським – С. Козуб¹ відзначав, що він мав епістолярне спілкування майже з усіма відомими тоді українськими діячами. За даними історика Г. Швидько², М. Комарову писали листи близько 200 кореспондентів. Переважний масив джерел його спадщини зберігається у відділі рідкісних видань та рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького (далі – ОДНБ), в особовому фонді діяча (28). Більшість листів мають вигляд машинописних копій, що готувалися до видання Держвидавом в Одесі у 1930-і рр., але не вийшли. Місцезнаходження ж автографів ніде не зазначено. Не виключаємо, що оригінальні тексти могли бути знищені.

Частина джерел з епістолярної спадщини діяча була введена до наукового вжитку ще в радянський період: листи М. Комарова до редакцій галицьких видань – газети «Діло», журналу «Зоря», О. Кониського, М. Дикарева, В. Левицького-Лукича, І. Франка (усього 40 одиниць) були упорядковані й опубліковані М. Возняком 1927 р.³ Дослідник супроводив публікацію змістовною передмовою з біографією кореспондента, відтворенням його бібліографічної й літературної діяльності та зробив відповідні пояснення до листів, майже всі їх і датувавши, бо більшість не мали авторського датування. Опублікований епістолярій засвідчує тісну співпрацю М. Комарова із зазначеними виданнями, його приязні взаємини з названими адресатами.

¹ *Козуб Сергій. М.М. Коцюбинський та М. Ф. Комаров // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук. – К., 1929. – Кн. XXIII. – С. 245–268.*

² *Швидько Г.К. Михайло Комаров і Катеринославщина // Бористен. – Дніпропетровськ, 2003. – № 3. – С. 8.*

³ *Возняк М. До діяльності М. Ф. Комарова // Бібліологічні вісті. – К., 1927. – № 4. – С. 12–46.*

Згаданий вище С. Козуб у 1929 р. опублікував взаємне листування М. Коцюбинського з М. Комаровим, яке йому допоміг відновити син останнього – Богдан Михайлович, бо у нього тоді зберігався архів батька. В останньому й були виявлені листи М. Коцюбинського до М. Комарова. Частина ж листів М. Комарова до адресата була знайдена в першому відділі ім. В.В. Тарновського Чернігівського історичного музею. Упорядник зазначив не повне збереження цієї кореспонденції, підкреслив значення взаємного епістолярію, що подавався у публікації, для відтворення стосунків відомих сучасників, значного впливу М. Комарова на М. Коцюбинського, його ролі у виданні окремих творів письменника. Публікацію листів супроводжує їх джерелознавчий огляд та коментарі. Більшість листів М. Комарова датовані упорядником з відповідними поясненнями. Листи М. Коцюбинського до М. Комарова із зазначеної добірки увійшли у 1974 р. до п'ятого тому семитомного видання творів письменника⁴. У 1930 р. на сторінках журналу «Україна» побачили світ і 12 листів за 1881–1892 рр. Я. Щоголева до М. Комарова⁵, які відображають роль останнього у творчості поета, бо саме він був одним з його «будителів», стимулювавши митця власною допомогою до публікацій поезії. М. Комаров копіював та переписував його ранні вірші, клопотався про рукописи перед київською цензурою, вирішував і видавничі питання. Також 1965 р. був опублікований лист Лесі Українки⁶ до М. Комарова, який свідчить, що поетесу з одеським діячем пов'язували переважно видавничі справи.

Інтерес до епістолярної спадщини, як і особи М. Комарова в цілому, в Україні відроджується лише в 1990-і та на початку 2000-х рр., про що свідчать опубліковані нариси про діяча та лис-

⁴ *Коцюбинський М.М.* Твори в 7 тт. – К., 1974. – Т. 5 (Листи. 1886–1904). – С. 39–40, 42, 43, 55–56, 75–76, 126, 244, 264–265.

⁵ *Зеров М.* Листи Я. І. Щоголева до М. Ф. Комарова // *Україна. Науковий журнал українознавства.* – К., 1930. – Січень-лютий. – С. 146–157.

⁶ *Українка Леся.* Твори у 10 тт. – К., 1965. – Т. 10 (Листи. 1901–1913). – С. 237.

ти до нього В. Антоновича⁷, М. Грушевського⁸, кореспондентів з Катеринославщини⁹, взаємне листування з Д. Яворницьким¹⁰. Листи В. Антоновича (5 одиниць) відображають зв'язок кореспондента з Одеською «Громадою», його заходи з видання творів П. Ніщинського, В. Леонтовича, М. Комарова, А. Ждахи. 9 листів М. Грушевського до М. Комарова демонструють співробітництво останнього з ЛНВ, заходи кореспондента щодо видання «Словаря російсько-української мови», упорядкованого М. Комаровим та членами українських громад Одеси і Києва, фіксують факт його обрання дійсним членом філологічної секції НТШ.

Увагу дослідників привернуло і змістовне листування М. Комарова з Д. Яворницьким, що тривало з 1898 до 1906 р. Короткий тематичний огляд йому присвятив Г. Зленко¹¹, окресливши хронологічний період та основні сюжети листів, що вперше побачили світ у двох випусках видання «Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького»¹².

Добірку листів до М. Комарова від кореспондентів з батьківщини діяча – м. Катеринослава, подала Г. Швидько¹³. До неї увійшли листи від Д. Дорошенка (3), В. Корнієнка (6), М. Ємця (2). Цією ж дослідницею опубліковані листи В. Гегело до М. Комарова¹⁴. Усі зазначені публікації, як правило, супроводжувалися

⁷ З публіцистичної діяльності В.Б. Антоновича. Листування з М.Ф. Комаровим (1889–1901) // Антін Синявський. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 41–52.

⁸ Швидько Г.К. Михайло Грушевський і Михайло Комаров // Бористен. – Дніпропетровськ, 2004. – № 2. – С. 9–12.

⁹ Див. прим. 2.

¹⁰ Епістолярна спадщина Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 260–265; Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 4. – С. 79–83.

¹¹ Зленко Г.Д. І. Яворницький і М.Ф. Комаров // Кур'єр Кривбасу. – Кривий Ріг, 1996. – № 59–60. – С. 32–33.

¹² Див. прим. 10.

¹³ Див. прим. 2.

¹⁴ Швидько Г.К. Василь Гегело та його листування з Михайлом Комаровим // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі і маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 1. – С. 62–76.

передмовами, в яких подавався тематичний огляд епістолярію, наголошувалося на взаєминах кореспондентів та основних мотивах, що викликали потребу епістолярної комунікації.

Серед відомих кореспондентів М. Комарова був і громадсько-культурний діяч, видавець, публіцист та меценат Євген Чикаленко (1861–1929). Копії його листів (81 одиниця) до одеського адресата, виявлені у згаданому вище фонді М. Комарова ОДНБ. Вони мають вигляд машинописних текстів, що готувалися до видання разом з іншими кореспонденціями ще в 1930-і рр. За хронологією листи належать до раннього й першого періоду у листуванні Є. Чикаленка, бо кореспонденцій до 1892 р. нами не виявлено, хоча листування велося ним і впродовж 1880-і рр., наприклад з І. Карпенком-Карим, але є підстави стверджувати, що воно не збереглося. Найраніша хронологія виявлених листів Є. Чикаленка до М. Комарова дає змогу відтворити окремі важливі й непересічні факти як з біографії їх автора, так і з історії українського відродження.

Відповідей же М. Комарова на листи Є. Чикаленка нами виявлено лише 7. Вони зберігаються у двох фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ): чотири – газети «Рада» (44), а три – Всеукраїнської академії наук (Х). Фрагменти листів за 12 грудня 1901 р., 1910 р., 8 січня 1912 р., що стосувалися шевченківської тематики, публікувалися у збірці «Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукопису»¹⁵.

Виявлені кореспонденції М. Комарова стосуються різних років: 1897, 1901, 1906, 1907, 1910 та 1912. Лише три з них датовані автором, роки написання інших встановлені нами шляхом співставлення їх змісту зі змістом листів Є. Чикаленка. Безумовно, це лише частина листів М. Комарова до зазначеного кореспондента, їх основний масив поки що виявити не вдалося.

¹⁵ Т.Г. Шевченко в епістолярії Відділу рукописів. Збірник неопублікованих і маловідомих листів. – К., 1966. – С. 217, 329–330.

Зазначимо, що М. Комаров був знайомий з Є. Чикаленком з початку 1890-х рр. Найтісніше зближення діячів припадає на 1894–1900 рр., коли останній з родиною проживав в Одесі. Їх поєднали українська ідея, членство в Одеській Громаді, видавничі проекти. З переїздом же Чикаленків до Києва постійне спілкування компенсується інтенсивним листуванням, в якому широко обговорювалися як громадські, так і особисті справи.

Листи М. Комарова, вирвані з контексту різних років, відображають їх основну тематику за хронологією. До заснування в Наддніпрянській Україні україномовної періодики, велике значення відводилося виданню популярних брошур, в яких вперше за багато років прозвучало слово рідною мовою. Тому М. Комаров гаряче підтримав почин Є. Чикаленка – вихід в Одесі 1897 р. його книжечки «Чорний пар та плодозміни», яка звернула на себе увагу в урядових сферах. Вчений комітет міністерства землеробства рекомендував брошуру міністерству освіти в якості навчального посібника для нижчих навчальних закладів. Подібне рішення М. Комаров вважав значною перемогою українців. Як видно, він і сам писав науково-популярні нариси українською мовою, схилив до цієї справи й рідного брата Олександра Михайловича, намагався заохотити його офіційним запрошенням Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі та залучити йому в консультанти Є. Чикаленка.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. демонстрацією буття українства значною мірою був театр, який тоді зібрав у своїх колективах корифеїв української сцени, а тому кореспонденти у листах чимало місця відводили театральним сюжетам, описували гастролі того або іншого колективу, гру артистів, постановку відомих вистав, народження популярних драматичних творів, висловлювали власне ставлення до тієї чи іншої знаменитості сцени. Про актуальність зазначених сюжетів свідчить один з листів М. Комарова, в якому автор подавав враження від гри в 1901 р. об'єднаного колективу артистів, який перші

вистави поставив, очевидно в Одесі, але не викликав у глядачів очікуваного аншлагу. Кореспондент, як уважний глядач і знайомий багатьох артистів, намагається пояснити причини невдалих моментів у грі колективу, висловлює власне ставлення до акторської і драматургічної діяльності М. Кропивницького.

З листа стає відомо, що М. Комаров збирався виступити захисником М. Старицького у відомому конфлікті 1897–1898 рр. драматурга з Б. Грінченком, який закінчився третейським судом. Видно, що він мав відношення до театру й подачею до цензури окремих відомих п'єс та отриманням дозволу на їх постановку.

У листах багато місця відведено видавничій темі, яка відображає підготовку та видання М. Комаровим ряду відомих праць: історичних нарисів, покажчика «Українська драматургія», який упорядникові довелося перекладати на українську мову напередодні самого видання, його причетність до видавничих справ інших сучасників. Зокрема, видно, що він мав певне відношення до видання оповідань О. Кониського, три томи яких побачили світ в Одесі у 1898–1903 рр.¹⁶, коректури книжечок Є. Чикаленка із серії «Розмови про сільське хазяйство». Стає відомо, що М. Комаров через Є. Чикаленка намагався вийти на українських діячів Петербурга П. Стебницького і О. Лотоцького для з'ясування питання про отримання ним дозволу на переклад монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький». Також звертався за допомогою адресата, розшукуючи матеріали до відомої збірки «Вінок Т. Г. Шевченкові», що вийшла в Одесі 1912 р.

Сюжет одного з листів відображає причетність М. Комарова до заходів зі встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві. Він пропонував кандидатуру знайомого митця для виконання проекту пам'ятника.

¹⁶ *Кониський О.* Твори. – Т. I. Оповідання. – Одеса-Ялта, 1898; Т. II. Оповідання. – Одеса, 1899; Т. III. Оповідання. – Ялта, 1900; Т. IV. Оповідання. – Одеса, 1903.

Лист за червень 1906 р. свідчить про велику перерву у листуванні, зумовлену поганим самопочуттям М. Комарова. Він часто нарікає на свою хворобу, бо вона відривала його від громадських справ, коректувала плани. У листах за 1906–1910 рр. відбулося переважно ставлення М. Комарова до щоденної української газети «Громадська думка», а потім «Рада». Видно, що кореспондент був її уважним читачем, вболівав за зміст, правопис, технічну чистоту, зауважував конкретні недоліки, був і серед дописувачів газети, іноді допомагав видавцеві матеріально.

Отже, зазначені сюжети листів М. Комарова у більшості своїй є непересічними з інформацією опублікованого епістолярію, або додають суттєві доповнення до його сюжетів, іноді переплітаючись з ними. Так, про збілочку О. Волошина, до якої одне прислів'я додав М. Коцюбинський, довідуємося з його листа до одеського адресата. Інформація ж листа М. Комарова до Д. Яворницького допомогла розкрити сюжет про видання творів О. Кониського.

Подані листи М. Комарова свідчать про його доброзичливі взаємини з Є. Чикаленком, тривалий період їхнього листування та особливу потребу діячів в епістолярній комунікації при переїзді Є. Чикаленка до Києва, тісну співпрацю діячів обох міст у реалізації спільних українських справ.

У публікації збережені авторські особливості написання текстів, перед початком листів у квадратних дужках праворуч подані дати, встановлені упорядником, підкреслення автора виділені курсивом.

Листи

№ 1

[червень, 1897]

Любий Євген Харлампович!

Спасибі Вам за радісну звістку – радію цілим серцем, бо надаю цьому велику вагу, коли тільки М[іністерст]во Просвіти згодиться завести Вашу книжку в свої каталоги і таким побитом признає, що й на нашій ниві можуть зростати не одні лиш будяки і що наша мова хоч скоком-боком впірається поміж люди, намагаючись здобути собі якісь права¹. Боюсь я тільки що М[іністерст]во народної темноти і на сей раз зостанеться вірним собі і не згодиться. Але треба добуватись всіма способами і коли комітет при М[іністерст]ві не згодиться, треба подати самому Міністрові, що мов спеціальне М[іністерст]во одобрило, а Ваш комітет відкидає, тоді буде добра okazія удатися і дальше з жалобою на утиски народної мови, бо ясно буде, що М[іністерст]во Просвіти відкинуло тільки через мову, можна й до *Синоду* довести діло, як Ви хотіли. Напишіть, будь ласка, як маєте дальше добуватись – чи само М[іністерст]во Хліборобства передасть в М[іністерст]во Просвіти, чи Вам треба клопотати? У всякім разі не залишайте сього діла – треба користуватись з доброї okazії. «Жизнь Юга»², як Ви знаєте, умерла і, певне, навіки, то навіщо ми будемо дотувать кацапам свої гроші? Я свій квіток одіслав і одібрав у їх чотири карбованці. Посилаю і Вам квіток, то Ви або самі получите, або зробіть напис: «Причитающієся деньги за недосланные номера журнала прошу передать подателю» і підпишіть, то я пошлю Климентія і він получить, а як приїдете, то й буде нахідка.

На другий день, як Ви поїхали, приїхав сюди Іван Карпович³ і ми дуже жалкували, що він не захопив Вас. А приїздив він сюди з Харькова, щоб домовитись за театр на зімовий сезон і домовив «Рус[ский] театр» на цілу зіму з 1 Декабря. Хвалився, що

розучують дві нових пієси, дозволених вже: «Бурлаку»⁴ (його ж) і «Ясні зорі» Чайченка⁵, а дві нових своїх послав до цензури і сподівається, що пропустять, бо є кому клопотати. Поїхав він відсіля в Харьків, але де тепер – не знаю, а тим часом міні треба знати, то коли Ви знаєте – напишіть зараз же міні. Ще прошу Вас якомога швидче вислати міні посилкою : а) «Зорю»⁶, за той рік, де комедія Марковича «Не зрозуміли», бо треба дати в переписку, щоб послати до цензури⁷ і б) те число «Зорі» за сей рік, де якась стаття про твори Старицького⁸. Він, бідолаха, дуже збен-тежений і просить мене заступитись, а я тим часом не знаю тиеї статті, а хотів би написати, бо міні відомо добре коли і під якими впливами писав Старицький, і я можу дати пояснення правди, а по правді про його, бідолаху, багато брехень пускають. Будьте ласкаві, пришліть швидче. Від Коніського⁹ маю понукання, щоб швидче прислати проект акта, але що ж маєм робити, коли й досі я не міг бачитись з деякими спільниками. Чи приїдете влітку? Як Вас Бог милує? Найщиріший привіт мій і моєї родини Вам, В[ельми] шановній Марії Викторовні¹⁰ і діточкам. Збираюся у Київ на виставку на 5 Августа, добре, коли б і ви тоді зібрались, щоб разом. Бувайте здорові. Ваш М. Комар.

Збірошка Волошина¹¹ – текст готовий, а про ноти нічого не відаю – чи скоро він буде*?

IP НБУВ, ф. 44, № 461.

* Речення дописано з лівого боку листка, впоперек сторінки.

1901

Любий Євгеній Харлампієвич!

Завтра – той день, коли ми що году збиралися у Вас, щоб повітати доброго хазяїна¹² та разом провести укупі сей вечір серед тутешнього земляцтва, згадати минуле, посумувати над сучасним, порадитись про майбутнє. Еге, було колись! Тепер таких вечорів майже не буває. З Вашим від'їздом після болісті Л[еоніда] А[настасійовича]¹³ і серед сучасних пригод, про які звідусюди сумні чутки, «не живем, а тільки ходим та згадуєм тиї годи, як жили колись». Ну а, згадавши, від щирого серця вітаємо Вас і бажаємо Вам щастя, здоров'я і всього найкращого в світі! Листа Вашого я одіслав братові¹⁴ і, певне, що він не відцурається виправити своїх комах, а коли він до Вас часом удасться в сій справі, то Ви вже допоможіть йому Вашими порадами – на що треба звернути найголовнішу увагу, бо Ви ж добре знаєте вагу комаства в господарстві, а він собі книжковий натураліст, а коло самого діла ніколи не стояв. Добре було б, щоб він у ту книжку завів і гесеньську муху і шведську і отих новомодніх комах, що почали в останні часи дошкуляти. Про се я написав до його, а вже він, певне, звернеться до Вас. На мій погляд, книжка його написана добре: і систематично, і докладно, і разом цікаво і не дурно ж вона, звичайно в рос[ійському] перекладі, одержала на господарській виставі у Воронежі медаль, а коли він зробить додатки, виправить та освітить її після останніх здобутків науки, то книжка вийде така, що нею можна буде похвалитись. Шкода тільки, що у його часу не має, але треба підбивати, нехай і Пет[ербурзька] «Просвіта»¹⁵ від себе напише до його зазив, то може він і посилкується вибрати час до роботи. Я тут теж підбиваю де кого з земляків, щоб писали популярні книжки для народу, чимало чого путящого можна було б вибрати хоч з того, що читається в аудиторіях, в так званому народному університеті, земляки не одмовляються, згожуються, але поки що діла немає;

ну та се звичайна річ – нашому братові треба довго чухатись і мнятись, щоб зважитись і взятись за яку роботу. Мій Богдан надрукований¹⁶. Посилаю Вам книжечку. Взявся було за Сірка¹⁷, початок виходе добрий, але не можу ніяк піймати провідної ідеї в політиці Сірка, певно її і не було, а так якесь хитання поміж різними напрямками і обставинами, то, мабуть обмежусь тільки його боротьбою з татарами, бо в сій боротьбі не тільки лицарство, а й свідома думка і разом заслуга Сірка. Не знаю тільки, чи доведу до кінця, бо бібліографія, котра значно посувається, забірає дуже багато часу, а тут ще й здоров'я моє зовсім погане. Від самого літа я почав потроху слабувати, а оце з місяць – то й зовсім погано. Щось недобре діється з серцем. Лікарі кажуть «слабкість сердечних м'яснів», а тут ще й нерви розхитались, то все разом і так мене пригнітило, що ось уже місяць, як я нікапелічки вже не п'ю і курить, то три папіроски на день тільки дозволено, приймаю ванни, щодня п'ю м'ясний сік і всякі ліки, аж остогидло, а полегкості настоящої нема. Треба б відпочити знов гарненько, бо конторські діла не такі, щоб заспокоїти нервового чоловіка, але ж не таке моє становище, щоб можна було дозволити собі таку пільгу, то й мусиш тягти, хоч і надто важко. Всі надії покладаю на літо, коли можна буде взяти відпуск на 3–4 місяці, та ще як поживу се літо на своїм власнім хуторі серед розкішної Подолії, то, певне, наберусь сили. Я ж, здається, Вам хвалився, що купив хутірець під Литином Подольс[ькій] губ[ернії], 30 верст від Винниці. Хуторець маленький всього на всього тринадцять десятин землі, але в мініатюрі на сьому клаптику єсть і садок (десятина), і гайок маленький і ставочок (50 кв[адратних] сот[ок]), і город, та й одного поля дев'ять десятин, а до того дуже гарна будова і увесь хуторець так упорядкований, що любо глянути, хуторець на пригорі над балкою, а навкруги розкішна природа. Все це з хазяйством маленьким купив я за 9500 р. та ще й на виплат на три роки, то сподіваюсь, що за такий час спроможусь виплатити. Купча вже підписана, до Різдва має повернутись з Камянця, а на різдвяних

святках мушу поїхати туди – прийняти хазяйство, поставити свого чоловіка, дати порядки, а далі вже тут нетерпляче ждати того часу, коли можна буде замість одеської дачі повернути на Подолію, та ще на власний хутір. От коли б літом, їдучи в Перешори, та з Винниці завернули б Ви на той хутір. Певне і Вам буде цікаво подивитись на той клаптик і на тих чудних людей, що купили собі той клаптик та й радіють, як дитина цяцькою. Ну, та це вже «персоналія», як кажуть галичани.

Хочу поділитись з Вами звістками і думками про деякі цікавіші для Вас речі. Найперше – про театр. З'єднана дружина «М. Кроп[ивницького] під орудою Саксаганського і Садовського»¹⁸ була у нас цілий місяць і я був, мабуть, на десяти виставах. Труппа мала добрі збори, по газетним звісткам мала на круг 800 р. і чистого заробітку щось 7000 р. з чимсь, але не викликала такого ентузіазму, як можна було сподіватись, і, на мій погляд, се цілком залежало від самої труппи, а не від того, що публіка охолонула. Безперечно, труппа виграла від такого з'єднання, бо прибавилось сили, але разом і програла. Хоч воно і чудним здається, але воно справді так і се залежить від того, що, прийнявши Кропивницького до спілки, *мусили*, мабуть, прийняти і деяких його недотеп, як от Вукотіч¹⁹ та інші, а до того ще мабуть мусять теж давати сім недотепам і ролі, і неабиякі. Через се *немає вже такого* ансамблю, як був колись в трупі Саксаганського²⁰, а деякі пієси, як от хоч би «По ревизії» обставлені так погано, що просто живий жаль бере за серце, дивлячись на се ламання і рахуючи те, як було колись у трупі Саксаганського. Чомусь і хор здавався якимсь мізерним, може через те, що грали у великому театрі, а може знов від того, що при інших порядках дехто з хорян не влились. Міні здається, що багато покладається надії на популярність прем'єрів і прем'єрш і через се не прикладається вже такої дбалости, як було колись у Саксаганського, а може й від того, що як довелось міні помітити з деяких розмов з Кропивницьким, Садовським і ще де з ким, з'єднання було вимушене, а навсправжки не має тисєї згоди, яка потрібна в такому ділі,

а без сього немає і дбалости, без котрої і самі найблискучіші зорі театрального світу не додадуть сили цілій справі. З Різдва вони будуть у Вас і міні цікаво було, що[б] Ви перевірили мої помічення. Скажу знов і про репертуар. Як не як, а з'єднавшись з Кропивніц[ьким], вони мусять ставити і його п'єси, котрі взагалі мені не подобаються, а деякі просто неможливі. З нових його п'єс ставили тут 2: 1) «Нашествіє (?) варварів» – се взагалі пуста річ, але хоч посміятись можна навіть до несхочу – і за се спасибі, тільки ж другий акт, а перший – то невідомо і до чого він причеплений, певно, для того, аби авторських одбрати за два акти, бо зовсім легко і натурально убгати увесь зміст в один акт. Друга ж пієса «Супротивні течії»²¹ – то се просто «Противні течії» в московському значінню слова «Противні». Увесь комічний елемент в сій пьєсі: п'яна баба, котра з п'яну і співає, і танцює, і верзе бо зна що, і плюється, і лається, і цілується, всим цим разом викликає страшенну огидливість і до того ще без сієї баби зовсім можна обійтись, бо по ходу пієси вона ні до чого, потім «образований лакей», зліплений по зразку відомих «драморобів», нічого в ньому оригінального, а до того ще цілих півгодини розказує про театр і зміст цілих двох пієс, кажуть, що Кропивніцький, сидячи за кулісами, аж за боки береться та так сміється, слухаючи його оповідання, а мене і жаль і досада брала, та й не я один таке відчував, а вся публіка і дивувалась, слухаючи таке безглуздя і не потрібне варнякання, і разом з тим *нудилась* страшенно, а нарешті ще й такого коміка змалював – дурного Соцького, що думає, не вчившись ні від кого, сам читати і раз-у-раз виходе з якоюсь бамагою і починає читати, плетучи всяку нісенітницю. Сього Соцького грав Саксаганський і міні жалко було дивитись, що стільки талану затрачено на сього безглуздового і до того нудного йолопа. Публіка вся страшенно *нудилась*, ні аплодісментів, ні викликів, а коли в кінці хтось почав аплодіровать, то чулись навіть шикання, бо й справді за такі вистави можна тільки шикати. Ну, та самі побачите і коли згодитесь, то слід би побалакати, щоб таких пієс, як «противні течії»

не ставить, бо вони можуть тільки шкодить. Пієси Ів. Карповича приймалися, як звичайно, дуже добре, особливо, такі речі, як «Бурлака», «Понад Дніпром» (хоч останній акт все псує), «100 тисяч», «Безталанна». З нових його пієс «Савва Чалий» робить сильне враження на людей, небайдужих до рідної історії, але таких тут мало і через се ся пієса в Одесі не може мати великого успіху. «Хазяїн»²² міні не подобається: надто вже багато чорного коліру і всякого паскудства, хазяїн і його прибічники – се просто розбишацьке гніздо, котре викликає надто тяжке вражіння, а позитивні типи – якісь невиразні, окрім, хіба німця, котрий чомусь балакає по російськи, тоді як пан, дочка і її коханець – чомусь по українськи і взагалі в пієсі чимало чого не виясненого, не доробленого і через се вона робить таке вражіння, неначе вона скомпонована на швидку руку або обчирижена цензурою. Шкода, що артисти нехтують останні твори Старицького, здається, такі пієси, як «Маруся Богуславка», або «Оборона Буші»²³ здатні збудити інтерес, слід би звернути увагу на пієси Яновської²⁴: «Повернувся із Сібіру» і «На Зелений клин», а що вони не ставлять такої цікавої і оригінальної речі, як «Не зрозуміли»²⁵ Д. Марковича²⁶, то се непростимий гріх, котрий немає собі ніякого оправдання, бо уроняє самолюбство, як от у Кроп[ивницького], що прочитав отзив Марковича про свого Вія²⁷, то се звичайно, не єсть оправданія, особливо для людей ідейних, або тих, що хваляться своєю 30 літ[ньою] службою «родному искусству», як се зовсім не до речі вихвалявся Кропівницький на суді в Києві.

* До речі: Кропівницький, як пройшла чутка, має в сей сезон в Києві святкувати свій 30-літ[ній] юбілей²⁸. Де ж се видано і де се водиться, щоб одсвяткувавши 25-літ[ній] юбілей²⁹, через 5 літ знову справляти 30, а потім значить 35 і т. д. Знаючи, що на юбілей надходять привітання і подарунки, то кожний має право думати, що в сім і розгадка такого ласування юбілеями,

* Абзац обведений у листі чорнильним пером.

а тоді можна сподіватись, що про його будуть казати так, як купці про Городничого, що мов, «і на Антонія і на Онуфрія», і юбілей вийде або надто мізерний, або й зовсім кепський, а тим більше, що в той же сезон буде юбілей Соловцова³⁰, про котрий навіть в Гор[одській] управі іде річ, той вийде так, що Соловцова за 10 літ ушанують геть далеко більше, ніж Кропивницького за 30. Слід би всякими способами одмовити Кроп[ивницького], щоб він відцурався від сього юбілею, принаймні, в Одесі усі проти такого ювілею.

Про малюнки до «Кобзаря», заказані Вами Ждасі³¹, нічого до ладу не можу Вам сказати. Місяця два перед сим він взяв у мене Ваші гроші сто п'ятдесят руб[лів] (із 650 одіслано 500 в СПб Просвіту, решта – Ждасі), то з сього видно, що він вже розпочав роботу, потім я був у його власне для того, щоб подивитись, але він сказав, що чимало вже зроблено та все те він лишив у Банкові, де найбільше він і працює, але я ж думаю, що він зробив досі небагато, бо аж з самого літа жінка його слабує (кажуть, у неї рак, хоч їй сього і не оповіщають), а останній місяць, то на неї страшно дивитись – так змучилась бідолашна. А що доброго чувати в Києві? Чому це Ви київське життя уподобляєте тому, як сороці на тину? Коли побачите Степаненка³², перекажіть, що сподіваюся нових книжок, за які послав гроші з передплатою на «Київ[ську] старину», нехай хоч к Різдув пришле усе нове, що вийшло після літа. Коли ж Ви до нас, у Одесу? Дуже радий був би бачитись з Вами. Як здоров'ячко Марії Викторовни і всіх Ваших? Щиро прихильний М. Комар.

12 Декабря.

ІР НБУВ, ф. Х, № 30361

[1906]

Вельми Шановний та любий Євген Харлампієвич!

І справді, давно ми з Вами не розмовляли. Я за останні роки якось зовсім одбився од листування з добрими людьми: гемонська жаба трохи не щодня нагадує про себе і наганяє такий поганий настрій, що ні до чого немає охоти. До того ж я все ще не забув ті часи, як Ви частенько таки навідувались до Одеси і міні все здається, що от-от Ви приїдете і ми з Вами побачимось і побалакаємо. Дуже приємно було з Вашого листа дознатися, що Ви таки сим літом маєте бути в Одесі, то вже напевне ми з Вами побачимось, а може вдруге ще й у Києві, бо я на все літо взяв одпуск і маю бути у Києві, щоб на місці дознатися про все, що там робиться і тільки жду відти оповістки, коли мають бути які збори чи загальні, чи партійні, щоб на той саме час приїхати і Вас прошу, любий Євген Харлампієвич, коли ласка Ваша, завчасу мене про се оповістити. Тож, сподіваючись того побачення, поки що одпишу тільки на Ваш лист³³. Некролога Леоніда³⁴ я Вам не прислав через те, що тоді саме почував себе дуже погано, а тепер вже і час минув для сього. Ви ж, спасибі Вам, пом'янули Леоніда в «Громадській думці»³⁵ хоч коротеньким, але теплим некрологом, а ми тут подбали за те, щоб пам'ять про його не загинула марне: при «Просвіті»³⁶ засновано маленький фонд його імені для видання історичних книжок³⁷ і постановлено, що першою такою книжкою повинен бути життєпис Леоніда, котрий узявся писати Сигаревич³⁸. Він, яко сам історик і до того ученик Леоніда, з'уміє подати правдиву характеристику його поглядів і діяльності, а всі знадоби до його біографії під руками у Сигаревича. От тоді і можна буде з приводу біографії знову нагадати в «Громадській думці» про Леоніда. Пишите Ви про мій реферат в «Просвіті» про запорозькі вольности³⁹. Вам, певне, дуже вже перехвалили його, бо, правду кажучи, се була просто систематизована збірка тих звісток про землеволодіння

у запорожців, які ми маємо у Скальковського⁴⁰, Яворницького⁴¹, Багалія⁴² та інших істориків, навіть і погляди і висновки ті ж самі, як у їх, нічого оригінального і нічого нового, а коли мій реферат мав справді успіх, зовсім несподіваний для мене, то се певне від того, що в запорозькому порядкуванні землею бачимо щось подібного до націоналізації землі і се певне додавало інтереса моему рефератові. У всякім разі, міні здається, що сей реферат для «Громадської думки» не підійде, бо призначався він для публіки зовсім простої, для котрої усе те здавалося новим і тому може цікавим, а «Громадська думка» має на меті середню публіку, котра все ж таки має хоч самі такі відомости з української історії. Ну, та я пришлю Вам, а тоді самі прочитаєте і порадитесь з ким, то й побачите – чи воно годиться для «Громадської думки», чи може краще надрукувати окремою книжечкою, як воно міні здається. Тільки ж треба попередити написати, бо у мене списано тільки конспект того реферату, котрий був промовлений мною з прочитанням лиш деяких витягів з істориків і замітки з числовими даними. Написати тепер звісно не довго, коли всі матеріали перечитані і виборки зроблені, а все ж таки на деякий час прийдеться сю роботу відкласти, бо тепер сам я вже почав друкувати другу мою працю: «Українську драматургію»⁴³ – збірку бібліографічних знадобів до історії укр[аїнської] драми і театру і друкування іде таким способом, що разом з друкуванням першої частини, я переписую другу і переробляю третю частину цієї роботи, котра була спершу опрацьована по російські, а тепер, коли цензурні відносини перемінилися, то все те переробляю по українські, а се займає дуже багато часу. Живу я на Хаджибейському лимані (дача Бардаха⁴⁴, коло послідньої станції трамвая на горі) і щодня беру ванни, але се допомагає міні тільки від ревматизму, а що до грудної жаби, котра лиману не боїться, то всі лікарі радять їхати або в Наугейм⁴⁵, або принаймні в Кисловодське, щоб полічитись углекислими ваннами, але ж як його їхати тепер у такий неспокійний час. Тож, мабуть, сим літом нікуди не поїду, а проживу усе літо тут

і написати – то певне успію, і за друкуванням доглянути і про запорозькі вольності, а може і другий мій реферат в «Просвіті» про «Палія» написати.

За «Громадську думку» і за «Нову громаду»⁴⁶ – велике спасибі Вам і всім, хто стоїть коло сього діла. Я уявляв собі усі трудности такого діла, як українська щоденна часопись, бо до всього того клопоту, який має редакція щоденної часописі, треба ще додати переклади телеграм, вирізки з газет і т. д. і, правду кажучи, я боявся, що часопись довго не протягне, як воно й сталося з іншими часописями, але тепер бачу, що Ви перемогли усі трудности, яких особливо спочатку було багато; у Вас уже виробилась і мова, і техніка, і діло піде легше. Що до змісту, то газета мене тепер цілком вдовольняє; добрі провідні статті, досить повні звістки і напрямком сімпатичний, тільки мало дописів, а треба, щоб вони були звідусюди з України, щоб газета відбивала життя цілої України, чого поки ще немає. Ну, та зразу всього досягнути не можна, а коли діло й надаліше буде розвиватися і прямувати тим же шляхом, то можна бути певним, що Ваша газета справді стане громадською думкою на Україні. Цікаво б було знати – як стоїть матеріальна сторона діла? А що чути про учебники українські? Мій брат Олександр зложив задачник⁴⁷, але цезура не пустила. Се було ще до видання нового закона 26 апріля с[ього] р[оку]⁴⁸, тепер певне можна його надруковати, не обертаючись до цензури. Може єсть яке видавництво учебників, що взяло б на себе видання сього задачника? Разом з тим брат розпочав теж складати арихметику і прохав мене вислати йому які галицькі учебники, та міні чомусь тих учебників з Галичини не шлють, хоч я не раз писав туди і гроші послав. Чи забувають, чи може цензура не пуска? Чи не має у кого небудь у Київі яких галицьких арихметик путящих? Коли єсть, будьте ласкаві, пришліть, щоб послать братові. У його сливе закінчена робота, хотів би він перевірити щодо термінології, то для сього тільки і потрібно. А що то за граматіка Тимченка⁴⁹? Чи не така, як словарь його⁵⁰? Слід би спочатку передивитись, а не

випустити просто з Тимченковської кузні. Ну, поки що будьте здорові. Усім Вашим низенько кланяємось. Ваш М. Комар.

26 юня.

ІР НБУВ, ф. 44, № 462.

№ 4

[1907]

Вельмишановний Євген Харлампієвич!

Казали Ви, щоб щось прислати до Вашої часописи, то от посилаю дрібничку про рід Гурка⁵¹. Коли підходяще – друкуйте в «Раді»⁵², а то передайте в «Україну»⁵³. Декілька слів про «Раду». З деякого часу вона стала більше галицькою, от хоч би останній 28 №. Найголовніші статті про Галичину: передвиборчий рух у Галичині, українська преса за кордоном і, крім того, ще й 4 замітка, так що добра половина № про Галичину, а в таку пору, коли у наших справах стільки інтереса, наповняти часопис галицькими справами здається не слід.

Якось я казав Вам, що коректа Вашої часописі недбала і тепер те саме скажу. От хоч би в тому самому 28 № на 3-й стороні в одділі «По Росії» в замітці «Декларація Новаго Времени»⁵⁴ надруковано зовсім не згідно з тим, як я читав у рос[ійських] газетах, напр[иклад]: «Уряд має за собою *не численну* армію», а треба іменно «*численну*», або: «Це перші умовини, що можуть викликати роспуск Думи, коли б вона не схотіла лишитися *по за межами* основних законів», а по смислу треба сказати, не поза межами, а «в межах», так я читав і в рос[ійських] газетах, та і в інших місцях раз-у-раз надibuеш такі невірности, а се багато шкодить. У друкарні Вашій теж щось чи шрифти зтерті, чи такий недогляд при наборі і коректі, що от в скількох №№ перед останнім часто можна було бачити пропущені букви, напр[иклад], співро-ітники, як-хсь і т. д. і се дуже часто. Та чи не можна, щоб в одділі «З газет та журналів» був більший шрифт, а то

такий дрібний, що я, напр[иклад], мушу зовсім пропускати, бо трудно читати. Побалакайте з ким слід і що можна зробіть, а найголовніше подбайте за коректу – се взагалі важно, а в українській часописі тим більше. Коли Вам треба дописів з Одеси, то можу присилати Вам частіше. З Громашевським⁵⁵ поки ще не бачився, бо він втікав, але незабаром буду бачитись, тоді перебалакаю і напишу Вам. Як же це у вас з виборами сталося? Невже «союзник», або «правопорядочник» попаде в депутати⁵⁶? Той раз Ваш депутат був невдалий, але ж поступовець. У нас теж не зовсім добре⁵⁷: у виборщики попали поступовці, окрім чотирьох, а послати за депутата нема кого: намічені кандидати або люди не певні, або мало талановиті, а для такого діла треба не аби кого. За «Просвіту», мабуть, уже закінчене діло, бо вчора повернули вже документи, які забрали в «Просвіті». Мені ж довелось одписуватись председателю за декілька брошур, що витрусили у мене, які харцизи називають «явно преступними», діло, певно, піде до міністра, але я сподіваюсь, що скінчиться благополучно. З чиновником, що наглядає за «Просвітою», знову була суперечка, і прийшлося об'яснятись з Градоначальником та врешті діло уладналось, досадно тільки, що на таку дрібну боротьбу треба тратити стільки енергії. Ну, та може Дума принесе яку полегкість. Вітаю Вас з скасуванням військового стану⁵⁸, а у нас про це не чуть і союзники «гуляють під покровом військового уряду». Ну, поки що до другого разу. Кланяйтесь усім своїм. Ваш М. Комар.

ІР НБУВ, ф. 44, № 463.

№ 5

19 4/2 10

Вельмишановний Євген Харлампієвич!

Зараз збирався писати до Вас, аж одібрав од Вас листа. Що до «Ради» постараюсь зробити все, про що Ви пишете і якомога скоріше⁵⁹. За нашу «Просвіту» Ви вже зараз знаєте, що її закрито. Посилаю Вам вирізки з газет про сумні оповістки, якими «Просвіта» в останнє нагадувала про себе. Може хто з редакції з поводу сіх оповісток помьяне «Просвіту». Не дали нам і упорядкувати як слід усіх рахунків. Ми просили дати нам хоч три місяці на це, сподіваючись, що може тим часом проведемо статут Клуба, то може дещо можна передати до клуба, а нам ледве-ледве згодились дати тільки півтори місяці. Тим часом Толмачов⁶⁰ поїхав у СПб, а без його не хотіли ні статута Клуба розглядати, ні одкладу нам дати. То ми мусили якомога поспішати до 1 Февреля, щоб не досталося Рус[ському] союзу⁶¹, і 31 генваря розпродали усе чисто. Ну, та про це, мабуть, напише Вам Ніковський⁶², бо я йому нагадував, і він не одмагався.

Тепер же моє прохання до Вас. У Томську єсть у мене знайомий городський архитектор Фишель. Хоч він і єврей, але почитатель Т. Шевченка і до того чоловік дуже здатний і з фантазією. Він давно марив про те, щоб якщо буде дозволений пам'ятник Шевченкові, взятися за проект пам'ятника, а я, знаючи його, сподіваюся, що його проект буде не з останніх. Тепер він студіює «Кобзаря» і біографію, писану Коніським⁶³, і вже почав працювати над проектом пам'ятника. Телеграмою він прохав Київ[ську] гор[одську] Управу вислати йому *програму конкурса і план місцевости*. Будьте ласкаві, спитайтеся – чи послали, а як ні – то може Ви візьмете і перешлете міні, а я вже пошлю йому. Ще просить він от що: «Опишіть свої личные впечатления о площади памятника, ея особенности, а главное *самую красивую точку площади*, т. е откуда может и должен быть виден весь памятник сразу». Але ж я давно не був у Києві і тієї містини

не знаю, то прошу Вас написати міні на особливому листочку по рос[ійському], щоб послати Фішелю відповідь на це запитання, а коли можна добути фотографії з тієї місцини і взагалі зо всього майдану, то, будьте ласкаві, пришліть. Ще ось що: дуже він хоче знати – які були любимі квітки Тараса Григоровича? Може хто небудь начитував або чував про це (Єфремов, Лисенко або хто з старих), то теж напишіть міні. Розпитуючись, не кажіть поки, що він єврей. Сподіваючись Вашої відповіді, завжди прихильний до Вас М. Комар.

Чи не знаєте адреси Стебніцького⁶⁴ і Лотоцького⁶⁵. Хочу написати їм, щоб вони спиталися у Костомарової⁶⁶ справку на видання Б. Хмельницького⁶⁷ в перекладі, котрий у мене майже готовий – залишилося тільки дещо перевірити і переписати на чисто. Коли буде okazія побалакайте з О. Левицьким⁶⁸ та іншими істориками – чи варто тепер видавати переклад Б. Хмельницького Костомарова і чи слід друкувати зо всіма виписками та зсилками на джерела, чи можна й без цього, бо ці зсилки утруднюють читання, а хотілось би дати книжку, щоб вона була цілком доступна середньому читачеві⁶⁹.

ІР НБУВ, ф. X, № 30353

№ 6

Вельми Шановний та любий Євген Харлампієвич!

Давно б слід обізватись до Вас, та оце тепер тільки, за всякими клопotaми та недугами, ледве спромігся. Відозва «Ради»⁷⁰ тяжко засмутила усіх, до кого вона дійшла: було якось соромно і образливо, що редакція чи видавництво «Ради» *мусіли* перед усіма одкривати свої злидні і байдужість громадянства. Виказувались думки, що може було б краще упорядкувати видавництво на паях, або побільшити плату, лишивши прежню для сільських учителів, селян, робітників та студентів, але тепер вже пізно переинакшувати. Тож рішили, згідно з відозвою,

приєднувати передплатників, або підписуватись на декілька примірників – і можна сподіватися, що Одеса на той рік дасть далеко більше передплати, ніж сей рік. *Окрім того*, зробили підписку, котра зараз же дала до 400 руб., а можна сподіватися і більше, у всякім разі можна рахувати *на певне*, що Одеса дасть *не менше п'ятисот карбованців*. Гроші ці будуть вислані зараз же, коли треба, по першому листу Вашому. А передплата буде сама собою. Треба тільки, щоб підписка на той рік була об'явлена якомога раніше – зараз же після 15-го ноября. На мене запишіть *десять примірників* «Ради» на ті адреси, які я подам зараз же. Як буде об'явлено підписку на той рік, гроші вишлю зараз же. Дуже радий був одібрати звістку, що й по других місцях відозва викликала готовність рятувати діло. Мушу теж переказати Вам, що земляки дуже були стурбовані, почувши про те, що Ви виношували думку зовсім ухилитися од діла, і всі виявили бажання, щоб Ви неодмінно стояли на чолі часописі, бо в цьому вбачають гарантію і солідности і напрямку часописі і бажанно усім, щоб вони zostалися і надалі такими, як і досі. Дай Боже Вам сили, спромоги і завзяття на це велике діло, значіння котрого тепер бачимо на ділі, а історія, я певен, поставить і оцінить дуже високо! Міцно стискаю Вашу руку і бажаю Вам всього найкращого!

Ваш М. Комар.

10 ноября 1910 р.

ІР НБУВ, ф. 44, № 464.

Вельми Шановний Євген Харлампієвич!

Маю до Вас велику прозьбу. Добре знаю, що виконання її для Вас буде дуже клопотливе і морочливе, краще було б удатися до кого небудь з поетів київських, та що ж маю робити, коли мої проби зкінчилися без ніякого skutku⁷¹. Писав було до М. Вороного⁷² давно вже, а він, одібравши мій заказний лист, навіть і словом єдиним не обізвався. Потім допіро оце написав до Олекси Коваленка⁷³, але сьогодні почув, що він кудись виїхав з Києва і нескоро мабуть повернеться, та й дуже вже він заклопотаний своєю особистою справою. До кого ще озватися – не знаю і не спогадаю. Отож і турбую Вас, любий Євген Харлампієвич, в тій надії, що може Ви знайдете кому доручити сю справу. А діло, бачите, ось в чім. Здається, я казав Вам, що маю скласти такий збірник для пошанування пам'яті Тараса⁷⁴, щоб зібрати усі вірші, які були присвячені пам'яті його. Тепер у мене зібрано і заведено в збірку більше сотні піес українських, галицьких, російських і польських поетів. Але ж багато дечого не вистачає, а хотілось би, щоб збірка була якомога повніша. Перше всього хотілось би мені завести у збірку вірші теперішніх наших найбільших поетів Олесья⁷⁵ і Чупринки⁷⁶, та з того, що ними надруковано, немає ні в того, ні в другого нічого про Шевченка. Але ж може быть, що у їх і єсть уже що небудь скомпоноване та чомусь не заведено до їх збірки, що вже вийшли в світ, або може мій намір видати таку шевченківську збірок до вподоби їм прийдеться і натхне їх на вірші, присвячені пам'яті Т. Ш[евченка]. Отож і прохаю Вас, коли ласка Ваша, переказати їм мою прозьбу, щоб прислали міні свої вірші, або, коли Вам по яким небудь причинам ніяково обертатися до їх з такою справою, то в такім разі прошу подати міні їх адреси, і тоді вже я сам обернуся до їх, хоч я і не знайомий з ними. Потім і з тим, що вже надруковано, не все я міг роздобути, бо, як Ви знаєте, Одеса дуже бідна на все, що тичеться до України. Подаю Вам списочки цікавих для мене

піес, які я хотів би долучити до свого збірника. Будьте ласкаві, доручить кому небудь з молодих людей розшукати по моїм вказівкам в тому списочку і списати для мене оті віршовані піеси, які я сподіваюся, можна роздобути у Києві. Де-що може прийдеться купити, за де-що заплатити за списування, за пересилку, та й за самі клопоти розшукування, то нехай той, хто візьме на себе ці клопоти, нехай спише все, що буде коштувати, то я з великою подякою за все те зараз же заплачу. Вас же прошу, коли ласка Ваша, нагадувати і доглянути, щоб все це було зроблено яко мога скоріше, бо збірка моя вже зовсім наготована і хотілось би, щоб вона вийшла до роковин. Поки ж, що прошу Вас написати міні – чи можете Ви доручити кому ці клопоти, щоб я вже міг сподіватися.

А що ж Ви давно збиралися до Одеси та так і немає Вас? У нас тепер якось легше дихати стало, коли здихались того сатрапа Толмачова. Новий градоначальник⁷⁷ навіть признався до нас, яко земляк і обіщав бути у Клубі⁷⁸. Як же Ви поживаєте? Моє здоровля щось зовсім у прикрому стані, боюсь, щоб оця зіма люта не доконала мене, бо часто щось почали одвідувать мене припадки тяжкої задухи. За «Раду» велике спасибі Вам – з інтересом прочитую кожне число, шкода тільки, що часто натикаєся на такий дрібний петіт, що з старими очима дуже трудно читати, а тут ще в цім році якийсь такий папір, що пропускає і це більше утрудняє читання. Бувайте здорові! З найбільшою пошаною до Вас М. Комарь.

8 генваря 1912 р.

1) *На віковічню пам'ять Т. Шевченка*. Стихотвореніє. Л.П. Київській телеграф⁷⁹, 1861, № 21 (Певне можна роздобути в Київ[ській] город[ській] бібліотеці).

2) *Mogila Tarasova*. Вірші покойного поета Bohdana *Zaleskiego*⁸⁰. Надруковано у збірнику його творів під заг[оловком] «Pisma B. Zaleskiego». Lwow 1877 г., т. IV, ст. 104⁸¹. (Певне, були і другі видання творів Богдана Залеского, то, мабуть, ці вірші

надруковані і там. Прошу у Ідзіковського ⁸²спитатись і там можна списать, або просто купити той том, де надруковано ці вірші «Mogila Tarasova»

3) *Пам'яти Т. Шевченка*. Стихотворенія. Заря⁸³ (Київ. газета), 1882, № 46 (певне, теж можна добути в Київ. город. бібліотеці).

4) *Пам'яти Т. Шевченка*. Вірші білоруського поета Я. Купала⁸⁴. Наша ніва (білорус[ький] журнал), Вільно, 1908 р. (певне, можна добути у кого небудь у київських білорусів)*.

Коли всього не можна, то хоч дещо, особливо міні хотілось би мати польські вірші В. Zaleskiego і білоруські Я. Купала.

Ул. Жуковського, 27.

Нот[аріус] Комаров.

IP НБУВ, ф. X, № 30351.

Коментарі

¹ Рік написання листа встановлений за змістом листів С. Чикаленка до М. Комарова за 26 червня та 8 липня 1897 р. (ВР ОДНБГ, ф. 28/9, арк. 33–34). У першому автор повідомляв, що 14 червня 1897 р. його «Розмова про сільське хазайство. Чорний пар та плодозміни» була рекомендована вченим комітетом міністерства землеробства міністерству народної освіти у бібліотеки учительських семінарій, учительські бібліотеки початкових училищ і безкоштовні народні читальні та бібліотеки.

² «Жизнь Юга» – літературний журнал, що виходив 1897 р. в Одесі. Друкував серед інших і твори І. Франка, Лесі Українки, М. Горького. Редактор – П. Біловодський.

³ Йдеться про І. К. Карпенка-Карого.

⁴ «Бурлака» – драма у 5-ти діях І. Карпенка-Карого, перший його драматичний твір, написаний в Єлисаветграді. Спочатку називалася «Чабан» («Зоря», 1895, № 18–22), а в новій редакції – «Бурлака» («Дра-

* По тексту першої позиції червоним олівцем написано: «Нема», друга і третя позиції відзначені знаком: «х», а четверта підкреслена.

ми і комедії», Одеса, 1897, т. 1). 1897 р. дозволена до друку і постановки на сцені. Вперше поставлена у Кременчуці 15 червня того року.

⁵ «Ясні зорі» – драма на 5 дій Б. Грінченка. Вперше опублікована в журналі «Зоря» (1897, ч. 1, с. 10–13; ч. 2, с. 35–37; ч. 3, с. 52–55; ч. 4, с. 75–77; ч. 5, с. 92–95; ч. 6, с. 112–115).

⁶ «Зоря» – двотижневий часопис, що виходив у Львові у 1880–1897 рр. 1885 р. перейшов у власність НТШ, ставши всеукраїнським органом. Редактори – О. Партицький, О. Калитовський, Г. Цеглинський, О. Борковський, В. Лукич-Левицький. Друкував літературно-критичні статті, історичні, статистично-економічні матеріали, листування, спомини та ін.

⁷ На зазначені прохання Є. Чикаленко відповідав 8 липня 1897 р., що шукав комедію Д. Марковича і не знаходив та доручив знайомим передивитися журнал «Зоря» за 1894–1895 рр. П'єса ж публікувалася в журналі у 1894 р. (ч. 17, с. 377–381; ч. 18, с. 394–397; ч. 19, с. 415–418). Так само Є. Чикаленко не міг знайти і статті про М. Старицького, бо не мав у себе № 11 «Зорі». В останньому випадку йшлося про критичні відгуки Б. Грінченка на драматургічну творчість М. Старицького, вміщені в рубриці «Література й життя» (Листи з України російської) за підписом М. Гримач («Зоря», 1897, ч. 11, с. 217–219). Автор звинувачував драматурга у плагіаті та оцінював його творчість негативно. Згодом був опублікований і огляд «З поводу «Малоросійського театру д. Старицького» (Два томи, М., 1890–1893) («Зоря», ч. 18, с. 357–360; ч. 19, с. 377–380), в якому письменник конкретними фактами продовжує критикувати М. Старицького, порівнюючи сюжети його творів з оригінальними речами та зауважує, що драматург збільшив український театральний репертуар, але ні на сцену, ні в літературу не приніс жодного нового сюжету, типу та ідеї, а отже, його творчість не мала самостійного характеру.

⁸ Йдеться про статті Б. Грінченка, згадані у прим. 7.

⁹ Кониський Олександр Якович (1836–1900) – письменник, публіцист, громадський діяч, родом з Чернігівщини. Співробітник «Київського телеграфа», один з фундаторів Товариства ім. Т. Шевченка та ініціаторів перетворення його на наукове. Автор оповідань та повістей, ґрунтовної монографії про Т. Шевченка «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя». Очевидно, у листі йшлося про справу з О. Кониським, яка стосувалася видання його літературних творів в Одесі, перший том яких (оповідання) побачив світ у друкарні

Є. Фесенка 1898 р. Про це М. Комаров писав Д. Яворницькому у листі 26 серпня 1898 р. (Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 264)

¹⁰ Чикаленко Марія Вікторівна (1863?–1933) – дружина Є. Чикаленка, громадська діячка, голова Бестужевських курсів у Києві та Жіночої Громади.

¹¹ Очевидно, йдеться про «Збірничок українських пісень. З нотами», упорядкований О. Ф. Волошином (1855–1933) – українським громадським і земським діячем, та виданий того року в Одесі у типографії Є. Фесенка. Рецензію на нього у «Зорі» опублікував Б. Грінченко (1897, ч. 22, с. 439), високо оцінивши доробок О. Волошина і назвавши його найкращою на той час збіркою українських пісень.

¹² Натяк на день народження Є. Чикаленка, що припадав на 9 грудня.

¹³ Смоленський Леонід Анастасієвич (1844–1906) – відомий одеський громадський діяч, член Одеської Громади, її ідеолог, викладач історії. Є. Чикаленко у своїх спогадах писав, що Л. Смоленський тяжко хворів і духовно помер років за сім до своєї фізичної смерті (Є. Чикаленко. Спогади. 1861–1907. – К., 2003. – С. 160).

¹⁴ Йдеться про Комарова Олександра Федоровича (псевд. Степовик О., 1842–1918) – українського публіциста. Він закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету, брав активну участь у діяльності Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг для народу, очолюючи в ньому українську секцію. Вчителював у Ровенській гімназії, а потім Воронежі. Автор книг «Оповідання про комах. Яка од їх користь або шкода в господарстві» (1882), «Лихі потайні хлібоїди і хлібний комарик та шведська муха», «Про городину» (обидві 1899 р.), «Корисні звірятка (кажан, їжак та зінське щеня)» (1899), друге видання вийшло 1902 р. і називалося «Кажан, їжак та кріт. Корисні звірятка», «Про садовину та ягідні кущі», «Оповідання про рослини» (1909). Своїми творами започаткував жанр української науково-художньої літератури. Написав і кілька шкільних підручників – «Арифметичний, або Щотний задачник, ч. 2. Прості дроби та десятичні» (1906), «Арифметика, або Щотниця задля самоосвіти й школи, ч. 1. Цілі числа» (1908) і методичних посібників, які багаторазово перевидавалися.

¹⁵ Йдеться про Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг – видавниче товариство, засноване 1898 р. у Петербурзі з ініціативи генерала М. Федоровського. У його статуті сформульовано

таке призначення: прийти на допомогу релігійно-моральному й економічному зростанню малоросійського народу. З часу заснування його очолювали: Д. Мордовець, О. Русов, П. Стебницький, О. Лотоцький, Г. Голоскевич. Щорічно видавало 6–8 брошур, за 20 років існування видало 80 брошур загальним накладом понад 1 млн. примірників.

¹⁶ Йдеться про працю М. Комарова «Оповідання про Богдана Хмельницького, як визволив він Україну від неволі польської» (С.-Петербург, 1901, 79 с.).

¹⁷ Сірко Іван Дмитрович (?–1680) – кошовий отаман Запорозької Січі, видатний полководець.

¹⁸ Йдеться про з'єднану трупу, що мала назву «Малоруська трупа Марка Лукича Кропивницького під урядом Миколи Карповича Садовського і Опанаса Карповича Саксаганського при участі Марії Костянтинівни Заньковецької», яка розпочала свою сценічну діяльність 4 липня 1900 р. у Полтаві та існувала до лютого 1903 р., коли її залишили М. Кропивницький та М. Заньковецька. Після того вона називалася «Малоруською трупою під орудою П. К. Саксаганського і М. Садовського» за участю І. Карпенка-Карого. Після виходу у квітні 1905 р. з трупи М. Садовського називалася «Товариство малоросійських артистів під орудою П. К. Саксаганського за участю І. К. Карпенка-Карого». У трупі, названій М. Комаровим, працювали найвідоміші українські актори – Г. Борисоглібська, А. Войцехівська, Л. Ліницька, С. Тобілевич, К. Позняченко та ін., а репертуар складав бл. 60 вистав).

¹⁹ Вукотич-Кропивницький Костянтин Маркович (1870–1919) – український актор, режисер, випускник Одеського комерційного училища, прийомний син М. Кропивницького, працював у трупах батька (1890–1903) і Ф. Волика (1903–1904), керував аматорським театром. Мав ролі Петра («Наталка-Полтавка» І. Котляревського), Хоми Кичатого («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Остапа («Тарас Бульба» М. Старицького), Власа («Олеся» М. Кропивницького). Актор не вирізнявся на сцені особливим талантом, що підтверджує і лист М. Кропивницького до Д. Мордовця від 6 березня 1898 р. (Марко Кропивницький. Твори в 6 т. – К., 1960. – Т. 6. – С. 464–465). Батько просив працевлаштувати сина в Петербурзі в галузі акцизної справи.

²⁰ Трупа Саксаганського – творчий колектив «Товариство російсько-малоросійських артистів під керівництвом П.К. Саксаганського», що почав діяти 8 квітня 1890 р., поставивши першу виставу «Наталка Полтавка» у Катеринославі.

²¹Малися на увазі п'єси М. Кропивницького: 1) «По ревизіи» – етюд на одну дію, написаний 1882 р, поставлений – 1883, опублікований 1885 р.; 2) «Нашествие варваров» – про життя провінційного театру, написана 1900 р.; 3) «Супротивні течії» – комедія у 3-х діях, закінчена у 1900 р., дозволена до вистави 28 березня 1901 р. Вперше поставлена трупю, зазначеною у листі. Опублікована 1903 р. у «Повному збірнику творів» М. Кропивницького (Харків). «Супротивні течії» – комедія у 3-х діях М. Кропивницького, закінчена драматургом у 1900 р., дозволена до вистави 28 березня 1901 р. Вперше поставлена трупю, зазначеною у листі. Опублікована 1903 р. у «Повному збірнику творів» М. Кропивницького (Харків).

²²Малися на увазі твори І. Карпенка-Карого: 1) «Понад Дніпром» – драма у п'яти діях, написана 1897 р. Надрукована в журналі «Киевская старина» (1899, кн. 2, с. 205–282). Окремою книжкою вийшла у Черкасах 1898 р; 2) «Сто тисяч» – комедія у 4-х діях. Вперше опублікована в «Зорі» (1891, № 21–23) та другому томі «Драм і комедій» (Одеса, 1897); 3) «Безталанна» – драма у 5-и діях, спочатку називалася «Хто винен?» (публікувалася у «Збірнику драматичних творів» (Херсон, 1886), після переробки названа «Чарівницею», а потім «Безталанною»; 4) «Сава Чалий» – трагедія у 5-и діях, написана 1898–1899 рр. і надрукована в «Киевской старине» (т. 8, 9). Вперше поставлена на сцені у Києві в січні 1900 р.; 5) «Хазяїн» – сатирична комедія в 4-х діях, написана навесні 1900 р., але її задум та ідею автор виношував близько 10 років. 20 вересня 1900 р. дозволена до постановки на сцені. Надрукована 1902 р. окремою книжкою у Києві та увійшла до третього тому «Драм і комедій» драматурга (Одеса, 1903).

²³Малися на увазі твори М. Старицького: «Маруся Богуславка» – побутово-історична драма у 5-и діях. Написана 1897 р., вперше надрукована в журналі «Киевская старина» (1899, № 11–12); «Оборона Буші» – історична драма у 5-и діях з часів Хмельниччини, присвячена І. Франкові. Написана 1899 р. В основу п'єси покладені події, пов'язані з обороною у 1654 р. м. Буші від карального загону Потоцького. Публікувалася і в журналі «Зоря» (1894, ч. 1, с. 1–4; ч. 2, с. 25–30; ч. 3, с. 49–53; ч. 4, с. 73–76).

²⁴Яновська Любов Олександрівна (1861–1933) – письменниця і громадська діячка родом з Чернігівщини. Після закінчення Інституту шляхетних дівчат у Полтаві (1881) працювала вчителькою в Лубенському повіті на Полтавщині. Малися на увазі п'єси письменниці:

«Повернувся із Сібіру» – драма на 5 дій. Вперше окремим виданням вийшла в Києві 1901 р, присвячувалася В. Я. Яновському. Перший варіант датований 22 березнем 1892 р., другий – 1900 р. До вистави на сцені дозволена 12 січня 1902 р. Окремим виданням виходила у Києві в 1904, 1911, 1914 та 1918 рр. та «На Зелений Клин» – комедія в 5-и діях. Вперше надрукована в «Киевской старине», (1900, т. LXIX, с. 191–258). Того ж року поставлена в Харкові трупю М. Кропивницького. Окремими виданням виходила у 1900 та 1903 рр.

²⁵ «Не зрозуміли» – драма на 4 дії. Вперше надрукована в журналі «Зоря» під псевдонімом Дм. Оленич (1894, ч. 17, с. 377–381; ч. 18, с. 394–397; ч. 19, с. 415–418). Передрукована у збірнику «По степах та хуторам».

²⁶ Маркович Дмитро Васильович (1849–1920) – письменник, громадський і кооперативний діяч, правник за фахом. З 1900 р. проживав на Волині, у маєтку Михалковці. Брав участь у діяльності місцевого земства, кооперативних і політичних організаціях. З 1912 р. проживав у Вінниці, працював у волинському земстві, кооперативах, був членом ТУП, редагував тижневик «Подільська воля».

²⁷ «Вій» – фантастична комедія у 5-и діях з апофеозом, написана 1895 р., того ж року дозволена до постановки на сцені. Вперше поставлена 26 травня 1896 р. у Полтаві, надрукована 1903 р.

²⁸ Цю подію М. Кропивницький насправді не відзначав. Про це свідчить його лист до М. Аркаса від 21 січня 1902 р., в якому він, зокрема, писав: «Святкування юбілею я відхилив, бо як оглянувся на пройдений путь, то побачив, що втопив 30 років, найкращих у моїм житті мало незадаром». Актора бентежило те, що в часи його творчості знищувалася національна самобутність українців, тому він з гіркотою зізнавався: «О, якби зібралися до гурту всі ті, «з ким серце збиралось жити», я перед ними замість юбілею, виплакав би частину моїх сліз, котрих ще багато в мене» (Марко Кропивницький. Твори в 6-и тт. – К., 1960. – Т. 6. – С. 492–493).

²⁹ Ювілей 25-літньої діяльності М. Кропивницького відзначався у міському театрі Одеси 22 листопада 1896 р. Його описав, можливо й Є. Чикаленко, у статті «25-літній ювілей Марка Л. Кропивницького», підписаній ініціалами Є. Ч. («Зоря», 1897, ч. 1, с. 13–14). Свято було проведено на високому рівні, бо автор зазначав, що «всі в один голос кажуть, що такого торжества, такого привітання за життя свого не зазнав за наші часи ні один діяч не тільки на Україні, але і в цілій Росії» (с. 14).

³⁰ Соловцов Микола (Федоров, 1897–1902) – актор, режисер, антрепренер, засновник «Товарищества драматических артистов» у Києві, яке заклало основи постійного російського театру у Києві – Соловцова театру, що відзначався високим рівнем професіоналізму та присутністю в репертуарі кращих творів російських драматургів.

³¹ Ждаха Амвросій Андрійович (?–1926) – маляр-аквареліст, родом з Одеси. Ілюстрував тексти українських пісень, «Чорну Раду» П. Куліша, «Кобзар» Т. Шевченка, «Козаки» І. Липи та ін. Про справу Є. Чикаленка з А. Ждахою дет. див. – Листи Є. Чикаленка до І. Липи (Слово і час. – К., 2005. – № 2. – С. 82).

³² Степаненко Василь Пилипович (1855? – поч. 1930-х рр.) – завідувачий 20 років книгарнею «Київської Старовини», громадський діяч, популяризатор української книжки, педагог за освітою.

³³ Відповідь на лист Є. Чикаленка від 17 червня 1906 р. (ВР ОДНБ, ф. 28/9, арк. 68).

³⁴ Йдеться про замітку «Смоленський Л. А. (некролог)» (Громадська думка. – 1906. – № 15. – 18 січня. – С. 3).

³⁵ «Громадська думка» – щоденна українська політична, економічна і літературна газета, попередниця «Ради». Виходила у Києві з 31 грудня 1905 р. до 18 серпня 1906 р. Видавці – В. Леонтович (до № 173) та Є. Чикаленко. Редактори – В. Леонтович, Ф. Матушевський, Б. Грінченко. Адміністративно закрита після жандармського обшуку.

³⁶ Одеська «Просвіта» існувала з листопада 1905 р. Її голова – І. Луценко, члени – М. Комаров, І. Липа, С. Шелухин, А. Ніковський, М. Слабченко та ін. Щосереди проводила читання рефератів з дискусіями на теми українознавства, щосуботи – літературно-вокально-музичні вечірки з драматичними виставами. Мала бібліотеку-читальню, книгарню, освітньо-історичний музей і хор. Для видавничих потреб був заснований фонд Л. Смоленського, видавала часопис «Народна справа».

³⁷ Із листівки Є. Чикаленка за 17 лютого 1907 р. видно, що і він надіслав 100 руб. на потреби зазначеного фонду (ВР ОДНБ, ф. 28/9, арк. 72).

³⁸ Сигаревич Дмитро Дмитрович (1868–1914) – вчитель жіночих гімназій, згодом – директор комерційної школи та сирітського дому в Одесі, український громадський діяч, член відділу Одеської «Просвіти». Автор 19 публікацій, вів відділ «Місцева хроніка» в журналі «По морю и суше». Псевд. – Дм. Корнич. Очевидно, Д. Сигаревич не встиг нічого опублікувати про Л. Смоленського, бо А. Ніковський у некролозі «Дмитро Сигаревич» писав, що за дорученням громадян,

діяч справді зібрав чималі матеріали до біографії Л. Смоленського, але про їх упорядкування він нічого не знав («Рада». – К., 1914. – № 70. – С. 2).

³⁹ У листі 17 червня 1906 р. Є. Чикаленко просив адресата прислати його реферат про запорозькі вольності (ВР ОДНБ, ф. 28/9, арк. 68), прочитаний 25 грудня 1905 р. на вечорі Одеської «Просвіти».

⁴⁰ Скальковський Апполон Олександрович (1808–1899) – історик, статистик, економіст, письменник, публіцист, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1856 р.), один із засновників Одеського товариства історії і старожитностей, автор праць з історії запорозького козацтва.

⁴¹ Яворницький Дмитро Іванович (1855?1940) – український історик, етнограф, видавець, публіцист, письменник. Автор праць з історії українського козацтва.

⁴² Багалій Дмитро Іванович (1857?1932) – історик і археограф, дослідник Слобідської, Лівобережної та Південної України.

⁴³ Йдеться про працю «Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815–1906)». Зібрав і впорядкував М. Комаров. (Одеса, 1906, 230 с.).

⁴⁴ Бардах Я.Ю. – в 1907 р. кандидат від прогресивного блоку Херсонського округу м. Одеси в II Державну Думу.

⁴⁵ Наугейм – місто і курорт у Німеччині, розташовані тоді в Гессен-Дармштадті. Відоме соляно-вапняно-вуглекислими джерелами, що містили літій, миш'як і залізо. Мало санаторії для лікування сердечних і ревматичних захворювань.

⁴⁶ «Нова громада» – літературно-науковий місячник, що виходив у Києві 1906 р. Містив літературні твори, публіцистику, огляди політичного й громадського життя України, Росії і закордону, рецензії та бібліографію.

⁴⁷ Певно, йдеться про посібник О. Степовика «Арифметичний, або щотний задачник» (1906), виданий в книгарні Г. Маркевича.

⁴⁸ Очевидно, маються на увазі «Основні державні закони», підписані указом Миколи II 23 квітня 1906 р.

⁴⁹ Тимченко Євген Костянтинович (1866–1948) – український філолог, педагог і перекладач, родом з Полтави, член Київської Старої Громади. Упорядник «Історичного словника українського язика» (14–18 століть), автор «Української граматики» (1907 р.). На час написання листа ця праця ще не вийшла, але у пресі повідомлялося, що Петербурзька цензура дозволила друкувати першу частину української

граматики (фонетика та морфологія) Є. Тимченка. («Рідний край», 1906, ч. 19, 13 травня, с. 13).

⁵⁰ Йдеться про двотомне видання «Русско-малорусский словарь» Є. Тимченка, що вийшов у Києві (I т. – 1897 р., II т. – 1899).

⁵¹ Нарис М. Комарова «До родоводу Гурка» був опублікований в «Ради» (1907. – Ч. 32. – С. 2). Це була відповідь на замітку професора І. Линниченка в газеті «Одесские новости» за 10 січня 1907 р., у якій автор писав про два роди Гурка, з яких вийшли Семен Гурко (Палій) та О. Гурко – генерал-фельмаршал, герой російсько-турецької війни 1877–1878 рр. М. Комаров подає дані і про родичів Гурка в Галичині, зокрема нагадує про поетесу Теодору Гурко, про яку писав журнал «Зоря» у 1883 р., і яка називала себе родичкою О. Гурка.

⁵² «Рада» – щоденна українська громадсько-політична газета ліберального напрямку на Наддніпрянщині. Виходила в Києві з вересня 1906 до 20 липня 1914 р. Видавець – Є. Чикаленко. Матеріально її підтримували – В. Симиренко, Л. Жебуньов, П. Стебницький, В. Леонтович. Редакторами в різний час були – Ф. Матушевський, М. Павловський (1907–1913), А. Ніковський (1913–1914).

⁵³ «Україна» – історично-етнографічний і літературно-публіцистичний місячник, що виходив у Києві у 1907 р., продовження «Кіевской Старины». Редактор – В. Науменко, мав відділи рецензій і бібліографії. Його наступником стали «Записки УНТ».

⁵⁴ «Новое время» – щоденна політична й літературна газета, виходила в С.-Петербурзі в 1901–1916 рр. Зазначена замітка була вміщена у рубриці «Ради» – «По Росії» (с. 3).

⁵⁵ Громашевський Лев (1887–?) – лікар-епідеміолог родом з Миколаєва, професор медицини Одеського університету. Автор праць з епідеміології та соціальної гігієни. Як видно з листа Є. Чикаленка до М. Комарова, у той час він обіцяв матеріальну підтримку видавцеві «Ради» (ВР ОДНБ, ф. 28/9, арк. 75).

⁵⁶ Очевидно, кореспондент мав на увазі результати виборів по Києву в II Державну Думу, за якими було обрано 42 правих кандидати і 38 поступових (Рада. – 1907. – Ч. 26. – 1 лютого).

⁵⁷ Від м. Одеси було обрано 4 кандидати в Державну Думу: Л. Тарасевич і В. Малянтович – від прогресивного блоку; О. Пергамент і Я. Сакер – прогресивно-демократичного (Одесские новости. – 1907. – № 7143. – 30 січня. – С. 7).

⁵⁸ Київський генерал-губернатор В. Сухомлинов 1 лютого 1907 р. отримав телеграму, за якою скасовувався військовий стан у Києві та Київській області, запроваджений 20 листопада 1905 р. після збройного повстання саперів 18 листопада 1905 р. (Рада. – 1907. – ч. 27. – 2 лютого).

⁵⁹ Очевидно, це була відповідь на лист Є. Чикаленка за 1 лютого 1910 р. (ВРОДНБ, ф. 28/9, арк. 49), в якому видавець просив залучити до передплати «Ради» якомога більше читачів.

⁶⁰ Толмачов Іван Миколайович (генерал-майор) – градоначальник Одеси з 14 грудня 1907 р. до листопада 1911 р. Служив у Київській військовій окрузі, командував Бендерівським полком, в Одесу переведений з Кавказької військової округи. При ньому у місті посилюється поліцейський режим, збільшується фінансування поліції, введений штат городових. Після відставки переведений в піхотне відділення Петербурзької губернії. Учасник Першої світової війни, брав участь у боях в Східній Пруссії.

⁶¹ Мається на увазі «Союз русского народа» – російська монархічна і чорносотенна організація, створена у жовтні 1905 р. у Петербурзі. Відстоювала принципи «єдиной и неделимой» Росії, самодержавства, боротьби з демократичними настроями у суспільстві, революційними й національними рухами. В Одесі його відділення було відкрито 2 лютого 1906 р.

⁶² Ніковський Андрій Васильович (1885–1942) – громадсько-політичний діяч, редактор, публіцист, літературознавець. Автор публіцистичних статей, критичних нарисів, передмов до творів Л. Українки, І. Нечуя-Левицького, Г. Квітки-Основ'яненко, упорядник «Українсько-російського словника» та ін. Активний член та секретар Одеської «Просвіти».

⁶³ Очевидно, йдеться про російськомовну працю О. Кониського «Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко» (Критико-биографическая хроника). – Одеса, 1898. – 730 с.

⁶⁴ Стебницький Петро Януарійович (1862–1923) – громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. Один з керівників української Громади у Петербурзі, секретар, а потім голова Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг, співредактор першого і другого видань «Кобзаря», брав участь у виданні енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Друкувався у «Раді», ЛНВ, «Киевской Старине», «Новій громаді», «Селі», «Засіві»,

«Украинской жизни» та ін. періодичних виданнях. Автор збірника фейлетонів «Під стелями Думи», співавтор праці «Украинский вопрос», споминів та віршів.

⁶⁵ Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – громадський діяч, видавець, письменник, публіцист. Член київської Старої Громади, ТУП, співзасновник товариства «Вік». Автор художніх творів, книг для дітей, наукових розвідок з історії церковного права, літературної критики. Брав участь у виданні друкованих органів українських парламентських фракцій у Державних Думах – «Украинский вестник» та «Рідна справа/Думські вісті», співробітничав з журналом «Украинская жизнь», подавав матеріали до ЛНВ, «Громадської думки», «Ради».

⁶⁶ Йдеться про Костомарову (Крагельську) Аліну Леонтіївну, дружину М. Костомарова, з якою останній повінчався 9 травня 1875 р. у с. Дідівці на Полтавщині. Авторка спогадів «Николай Иванович Костомаров» (Из воспоминаний), які друкувалися 1910 р. (Вестник Европы, № 6 –9).

⁶⁷ Йдеться про переклад та видання М. Комаровим монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький».

⁶⁸ Левицький Орест Іванович (1849–1922) – історик і письменник родом з Полтавщини, вихованець Київського університету, учень В. Антоновича. Досліджував і публікував архівні матеріали з історії України XVI–XVIII ст., секретар Київської археографічної комісії (з 1874 р.), співробітник «Киевской старины», член Київської Громади, заступник голови Українського наукового товариства у Києві.

⁶⁹ Є. Чикаленко у відповіді 5 лютого 1910 р. повідомляв, що зазначені історики висловилися за друк перекладу «Богдана Хмельницького» з усіма примітками, та зазначав, що право на видання творів М. Костомарова належало «Літературному фондові» у Петербурзі (ВР ОДНБ, ф. 28/9, арк. 79–80).

⁷⁰ Йдеться про «Лист до передплатників і прихильників газети «Рада» (опубл.: Є. Чикаленко. Щоденник. – К., 2004. – Т. I. – С. 126–128). Його зініціював написати Л. Жебуньов, прохаючи читачів підтримати газету передплатою, бо видавці не мали змоги далі платити великі дефіцити. Є. Чикаленко писав, що спочатку заклик уповноважили писати С. Єфремова та Ф. Матушевського, але останній захворів, а С. Єфремов написав замість відозви холодну передову статтю. Тоді Л. Жебуньов взявся написати лист сам і, за словами Є. Чикаленка, у нього вийшов гарячий і палкий лист до читачів, опублікований у «Раді». Він справив

сильне враження на читачів, бо редакція і видавець отримали близько 500 листів, у яких кореспонденти просили не припиняти видання газети й пропонували допомогу грошима й передплатниками. Ця реакція передплатників підбадьорила видавців, і надала їм наснаги й бажання видавати газету в наступному році.

⁷¹ У відповідь Є. Чикаленко обіцяв добути матеріали, запрошені адресатом, та передати його прохання О. Олесеві та Г. Чупринці, адреси останнього не мав, але сподівався її знайти (лист 11 січня 1912 р., ВР ОДНБ, ф. 28/9, арк. 92).

⁷² Вороний Микола Кіндратович (1871–1938) – український поет, театрознавець, перекладач, громадсько-політичний діяч. Автор збірок поезій «Ліричні поезії» (1911), «В сляві мрій» (1913), «За Україну» (1921). Редагував часопис «Зоря», співробітник журналу «Житє і слово», газети «Рада», режисер театру «Руська бесіда», у 1897–1901 – актор труп М. Кропивницького, П. Саксаганського, О. Васильєва та ін. Публікував матеріали про Т. Шевченка в галицькій «Зорі»: «Записка Головного начальника «Управління по делам печати» про Т. Г. Шевченка (1897, ч. 5, с. 95–96) та «Дрібні факти з життя Т. Шевченка» (там само, с. 96–97). У збірку, яка буде згадуватися у прим. 93, було включено два вірші М. Вороного «Привид» (с. 255–257) та «На Тарасовій могилі» (с. 258). Перший вірш вперше надрукований у 1905 р. у збірнику «Багаття» і називався «Сон в ніч під 26 лютого» (без останньої строфи), повністю передрукований в газеті «Рада» (1911, № 46, 26 лютого) та у збірці «Ліричні поезії» (К., 1911, т. 1, с. 117–119), другий вірш також передруковувався з останньої збірки (с. 127).

⁷³ Коваленко Олекса Кузьмович (1880–1927) – поет, автор збірок «Спів солов'я», «Срібні роси», перекладач, видавець. Народився 10 березня на хуторі Власовому на Воронежчині. З 1903 р. жив у Києві. Першу поезію «Дорогому землякові П. А. Грабовському» надрукував 1900 р. в ЛНВ. Керівник видавництва «Ранок» у Києві, упорядник альманахів «Терновий вінок» (1908). «Розвага», «Досвітні огні», «З неволі». Друкувався в журналах: ЛНВ, «Акорди», «Промінь», «Рідний край», газетах «Руслан» і «Буковина». У збірку М. Комарова включено 4 вірші поета: «У гостях на Шевченковій могилі» (с. 171) (вперше надрукований у тижневику «Рідний край», 1905, 24 грудня, № 1, с. 8), «Шевченкова могила» (с. 178) («Шершень», Київ, 1906, № 8), «До Шевченка» («Шершень», Київ, 1906, № 9), «Славі Т. Шевченка» (с. 179) (збірник «На спомин 50-х роковин смерті Т. Шевченка», М., 1912, с. 195).

⁷⁴ Йдеться про збірку М. Комарова «Вінок Т. Шевченкові. Із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» (1912) зі вступною статтею та примітками упорядника. У 2001 р. Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького здійснила репринтне перевидання збірки, присвятивши її 187-ій річниці від дня народження Т. Шевченка. У передмові М. Комаров зазначав, що упорядкована ним збірка включала вірші, присвячені Т. Шевченкові, що друкувалися у різних виданнях з 1843 р. Вона вміщувала 135 творів 100 авторів. Упорядник готував її до 50-х роковин від дня смерті Кобзаря, але дізнавшись, що подібну збірку в Галичині готував В. Супранівський, припинив заходи щодо видання книжки. Проте з виходом у Золочеві збірки В. Супранівського «На вічну пам'ять Тарасові Шевченкові» (1910), М. Комаров пересвідчився, що вона не усунула потреби у його виданні, і видає збірку у 1912 р. в Одесі в «Южно-русском обществе печатного дела». Вірші упорядник розташував у хронологічному порядку з коментарями: де і коли вірш вперше був надрукований, або передрукований та вказував джерела, з яких переписував твори у власну збірку. У кінці подав і список не включених віршів про Т. Шевченка, відзначаючи зірочками ті, які йому не вдалося знайти з приміткою, щоб читачі допомогли йому їх розшукати для наступного, повнішого перевидання збірки.

⁷⁵ Олесь Олександр (Кандиба Олександр Іванович, 1878–1944) – поет, драматург, редактор. До збірки увійшов його вірш «Т. Шевченкові» (с. 303) (вперше надрукований у газеті «Засів», 1912, № 8) з правкою автора, яку він зазначив у листі до М. М. Комарова: «не в минулім полі», як у першодруці, а в «мертвім». Про нього М. Комаров згадував у примітці до вірша (с. 303).

⁷⁶ Чупринка Григорій (1879–1921) – поет родом з Чернігівщини, співробітник газети «Рада», журналу «Українська хата». Автор збірок лірики «Огнецвіт», «Метеор», «Ураган» (1910), «Сон-трава», «Білий гарт» (1911), «Контрасти» (1912), поеми «Лицар-Сам» (1913). Його вірші до збірки не увійшли.

⁷⁷ У 1911 р. указом царя останнім градоначальником Одеси був призначений Іван Васильович Сосновський (1870-?), син члена Ради Міністрів внутрішніх справ. Послужний список градоначальника виглядав так: він служив у земському відділенні міністерства внутрішніх справ і канцелярії кабінету міністрів, був Архангельським віце-губернатором, Пермським і Ярославським віце-губернатором,

помічником Петербурзького градоначальника і Архангельським губернатором. Мав ліберальні погляди.

⁷⁸ Український клуб в Одесі – громадсько-культурна організація, заснована після закриття української «Просвіти». Його статут був затверджений 8 лютого 1910 р., а перші загальні збори відбулися 11 квітня 1910 р. за участю 58 осіб. До ради старійшин клубу входили І. Луценко, Я. Пономаренко, Ф. Шульга, О. Панченко та ін. Головою ради обрано І. Луценка. Клуб мав хор, драматичний гурток, 4 секції – хорового співу, драматичну, лекційну й дитячих вечорів. Існував до 20 листопада 1913 р, закритий адміністрацією.

⁷⁹ «Киевский телеграф» – політична й літературна газета, виходила у Києві тричі на тиждень у 1859–1876 рр.

⁸⁰ Залеський Юзеф Богдан (1802–1886) – польський поет, представник так званої української школи в польській літературі. Народився на Київщині. Його творчість пов’язана з українським фольклором. Т. Шевченко читав і любив його поезію.

⁸¹ Зазначений вірш був вперше надрукований в галицькому часопису «*Świat. Pismo zbiorowe, poświęcone rzeczym ludowym ukraińskoruskim* [reszyt I, str. 136, Lwow, 1866] та в збірнику, що називався у листі на с. 65–67). Як видно з примітки М. Комарова, цього тому творів Б. Залеського він не знайшов, а передрукував вірш зі збірки «Процька ораторія», що вийшла у Парижі 1865 р. також польською мовою. У збірці М. Комарова вірш надрукований польською та українською мовами в перекладі П. Конопацького з приміткою упорядника про не зовсім досконалий переклад твору та ремаркою про те, що Б. Залеський, люблячи поезію Т. Шевченка, докоряв поета у його ворожнечі до поляків та наводив слова Т. Шевченка з передмови до «Гайдамаків», які заперечували думку Б. Залеського.

⁸² Ідзиковський Леон Вікентійович (1827–1865) – засновник у Києві 1858 р. «Книжково-музичного магазину», який за його життя надрукував понад 200 видань, переважно польських авторів. Від 1897 р. фірмою керував Владислав Ідзиковський (1864–1944). Крім польських авторів, книгарня видала майже всі твори українських композиторів – О. Кошиця, К. Стеценка, М. Лисенка (350 творів), етнографічно-музичну працю А. Вельгорського «Русинська музика».

⁸³ «Заря» – політична й літературна щоденна газета, виходила у Києві у 1880–1886 рр. У названому номері газети був опублікований вірш С. Бердяєва – «Пам’яті Т. Г. Шевченка».

⁸⁴ Купала Янка (1882–1942) – білоруський поет, що почав публікувати власні твори з 1905 р. в російській газеті «Северо-Западный край» (Мінськ). З 1907 р. друкувався в газеті «Наша ніва», де працював в 1908–1909 рр. та 1912, 1914–1915 рр., в останній період редагував газету. До збірки упорядник включив два вірші Я. Купала: «Памяці Шэвчэнкі» (білоруською мовою, с. 237–238) та «Раміасі Шэвчэнкі» (с. 241–244). Обидва були написані у 1909 р. Перший передрукований з білоруського журналу «Наша ніва», що виходив з 1906 р. у Вільно (1909, № 11, с.155), написаний 26 листопада, а другий – з польського збірника «Hus'lar». Janka Kupala. Wyd. A. Hrynievica. Pieciarburch, 1910, с. 59–60, написаний 26 лютого) у перекладі П. Конопацького.

Письма Михаила Комарова к Евгению Чикаленко

Вступительная статья, подготовка текста, комментарий Инны Старовойтенко

Впервые публикуется корреспонденция известного украинца из Одессы, библиографа и общественного деятеля конца XIX – начала XX ст. М. Комарова к издателю и меценату Е. Чикаленко. Письма отображают усилия украинцев по возрождению издания родной литературы, частично театральную жизнь Украины, работу М. Комарова над указателем «Украинская драматургия», антологией стихотворений памяти Т. Шевченко, его сотрудничество с ежедневной украинской газетой «Рада».

Ключевые слова: эпистолярный, «Громадська думка», «Рада», Одесская «Просвіта», театральная жизнь, театральные труппы, издательские проекты, пьеса.